

Столяр З. В.

УДК 372.881.161.2:81-11

ДИХОТОМІЯ *МОВА – МОВЛЕННЯ, МОВА – МИСЛЕННЯ* В СИСТЕМІ ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ ПЕДАГОГІВ-СЛОВЕСНИКІВ

У статті проаналізовано взаємозалежність мови, мовлення й мислення як необхідних складників комунікативної діяльності, наголошено на важливості її врахування у процесі професійного становлення майбутніх учителів української мови і літератури.

Ключові слова: професійна підготовка, мова, мислення, мовлення, комунікативна діяльність.

В статье проанализированы взаимозависимость языка, мышления и речи как необходимых составляющих коммуникативной деятельности, отмечена важность ее учета в процессе профессионального становления будущих учителей украинского языка и литературы.

Ключевые слова: профессиональная подготовка, язык, мышление, речь, речевая деятельность.

The paper explores the interdependence of language, thought and speech as essential components of generation of speech, stressed the importance of its incorporation in the professional development of future teachers of Ukrainian language and literature.

Key words: training, speech, thought, speech activity.

Соціальне замовлення сьогодення вимагає від ВНЗ виховувати творчу особистість, здатну займатися самоосвітою, саморозвитком і постійно самовдосконалюватися, брати активну участь у побудові дидактичного дискурсу, бути модератором власної освіти й розвитку, що забезпечує стійку внутрішню мотивацію до опанування фаховими дисциплінами. Забезпечити формування таких якостей особистості може ефективно організована професійна підготовка вчителів, зокрема словесників.

Законом України “Про вищу освіту” визначено, що професійна підготовка – це здобуття кваліфікації за відповідним напрямом підготовки або спеціальністю [2], головною метою якої є професійно-особистісний розвиток майбутнього педагога, що полягає в здатності до постійного розвитку й збагачення духовної, фахової та мовленнєвої культури. Як стверджує О. М. Пехота, професійна (педагогічна) підготовка повинна більшою мірою бути розвивальною, саморозвивальною і персоналізованою. А її завданнями, на думку науковця, “повинна стати підготовка студента до здійснення різних видів професійної діяльності, формування концепції життя і професійної долі” [7, с. 50], а також вдосконалення його педагогічної майстерності.

Педагогічна майстерність, як зауважує В. Г. Пасинок, – це комплекс властивостей особистості, який забезпечує високий рівень самоорганізації професійної діяльності і включає гуманістичну спрямованість, педагогічні здібності (комунікативність, креативність), педагогічну техніку (вміння взаємодіяти, керувати собою), особистісну культуру [6, с. 221].

Професійна підготовка є необхідною умовою становлення особистості компетентного фахівця в певній галузі. Сам термін “професія” походить із латинської мови й означає “рід трудової діяльності, що вимагає спеціальних теоретичних знань і практичних навичок та є джерелом існування” [12, с. 158]. Відповідно, професіоналом є той, хто успішно адаптується до професії та вільно володіє необхідними технічними й “словесними” засобами праці. Тому виникла потреба ввести до лінгводидактичної термінології поняття професійної компетентності, до складу якої варто зарахувати не лише знання та навички, яких особистість набуває у процесі навчання чи практики, але й здібності та моральні якості фахівця, що формуються шляхом виховання та цілеспрямованого, керованого розвитку. Науковці вважають, що людині з професійною компетентністю повинні бути притаманними зацікавленість обраним фахом, здатність до засвоєння нового, вміння працювати в колективі, а також соціально-психологічна та полікультурна компетентності.

Я-концепція професіонала складається з певних реальних (наявні якості особистості та її можливості) й ідеальних компонентів (спогадів, побажань, ідеалів), які можуть збігатися або викликати внутрішні суперечності. Такий конфлікт психологи вважають рушійною силою самовдосконалення та професійного розвитку особистості [12].

А. К. Маркова визначила рівні професіоналізму, кожен із яких містить певний ступінь адаптації особистості до обраного фаху та набуття необхідного рівня володіння професією: допрофесіоналізм (попереднє ознайомлення), професіоналізм (адаптація до професії у формі майстерності), суперпрофесіоналізм (вільне володіння професією у формі творчості), непрофесіоналізм (професійно деформована праця), післяпрофесіоналізм (обумовлює завдання професійної діяльності) [там же, с. 163].

Процес становлення особистості фахівця-філолога передбачає підвищення рівня психолого-педагогічної готовності до професійної діяльності, зумовлює певні внутрішні зміни (мотивації, кола інтересів, потреби в самореалізації, саморозвиткові й самовдосконаленні) та стимули до оволодіння новими алгоритмами професійних завдань, за допомогою яких прискорюється набуття нових знань, оволодіння новими практичними вміннями, розвивається логічне мислення та ін.

Відповідно, постає питання про формування професійної компетентності, якій, на думку Н. І. Пов’якель, властиві “пооява зацікавленості особистості в результатах діяльності; пошук конкурентних рішень, нових засобів, альтернатив мислення; прояв винахідливості та пошукової діяльності, умінь заручитися підтримкою інших людей у випадку необхідності їхньої допомоги у вирішенні завдання” та ін. [12, с. 165].

Основними якостями особистості педагога, зокрема словесника, є рівень розвитку його мовленнєвих умінь і навичок, що безпосередньо пов’язані з мовною обізнаністю. Історія дослідження дихотомії *мова – мовлення* сягає давнини і вимагає звернення до ще одного компонента тріади породження висловлювання – мислення. Ґрунтовно особливості структури мова – мовлення – мислення та співвідношення її компонентів вивчав В. фон Гумбольдт, Ф. де Соссюр, М. М. Бахтін; значний внесок у дослідження психологічних основ формування комунікативних умінь і навичок зробили М. І. Жинкін, О. О. Леонтєв, І. О. Синиця, О. О. Потебня, Л. С. Виготський, І. О. Зимня, Г. С. Костюк, психологічні засади комунікативної діяльності були об’єктом дослідження П. Я. Гальперіна, Л. В. Щерби та ін.

Початок ХХ століття характеризується різноманітністю думок щодо розрізнення чи ототожнення понять “мова” – “мовлення” (ідентичними ці поняття розумів Г. В. Колшанський; як два боки одного явища їх трактувала В. М. Ярцева, та після виходу праці “Мислення та мовлення” Л. С. Виготського їх було остаточно розрізнено: мова – предмет лінгвістики, мовлення – предмет психології). Згодом І. О. Зимня писатиме: “...мова розглядається нами як засіб, а мовлення – як спосіб формування та формулювання думки через мову під час мовленнєвої діяльності індивіда” [11, с. 35].

Психологи (М. І. Жинкін, О. Р. Лурія, І. О. Зимня, О. О. Леонтєв) визначили, що мовлення, основною функцією якого є комунікація, може становити самостійну діяльність або бути супровідною діяльністю щодо іншої, зокрема професійної [3, с. 187]. Саме цю гіпотезу, підтриману сучасними лінгводидактами М. С. Вашуленком, В. Я. Мельничайком, М. І. Пентилюк, Л. О. Варзацькою варто брати в основу методики формування комунікативної компетентності студентів-філологів як невід’ємної складової моделі успішного вчителя української мови та літератури.

Важливу роль у формуванні мовлення відіграє мислення. Незаперечним фактом сьогодні є діалектичність єдності мовлення й і мислення, оскільки думка оформляється за допомогою мови. С. Ф. Русова визначила мислення як “акцію, де факти, що є у свідомості, викликають інші факти або інші істини з метою ввести певність у розуміння останніх фактів” [14]. Класична психологія розуміє цей процес як діяльність мозку, а навчання – як скеровування цієї діяльності в певному руслі, необхідному для досягнення ефективності такого типу діяльності.

Л. С. Виготський, досліджуючи специфіку мислення, зазначав, що воно є сукупністю рухових реакцій організму, а отже, будь-яка думка, пов’язана з рухом, викликає напруження відповідних м’язів. Це свідчить про “бажання” думки реалізуватися в рухові. Дослідження засвідчили, що вмільний аналіз мімічних і рухових реакцій дає можливість визначити, про що думає реципієнт. У той же час було зроблено відкриття: якою мірою думка призводить до рухових реакцій, такою ж мірою вона і затримує рух. Саме тому в навчальній діяльності слід пам’ятати, що дуже важко одночасно поєднати фізичну і розумову діяльність, бо ми не зможемо досягти ефективності ні першої, ні другої (одночасне виконання практичного завдання й сприймання теоретичного мовного матеріалу знівелює мету заняття і створить своєрідну перешкоду для формування відповідних теоретичних знань і практичних умінь) [1].

Значний внесок у дослідження зв’язку мови і мислення зробив В. фон Гумбольдт, який підкреслив значимість індивіда в розвитку мови, стверджуючи, що мова – не витвір однієї людини, а здобуток нації; вона не належить конкретній особистості, оскільки в процесі комунікації однаковою мірою є надбанням того, хто говорить (продукує інформацію, вербалізує думку), і того, хто слухає, а також сприймає цю інформацію, вербалізований матеріал переводить у думку. Важливою є концепція В. фон Гумбольдта про те, що мова – не продукт мисленнєвої діяльності, а сама діяльність, а також “інтелектуальний інстинкт розуму”; мовлення ж потрактовано як процес актуального творення.

Ці думки пізніше розвинув Ф. де Соссюр, який стверджував, що “мовлення людини – це акт індивідуального користування мовою”; мова і мовлення нерозривно пов’язані між собою, бо “мова необхідна, щоб мовлення було зрозумілим; мовлення, своєю чергою, необхідне для того, щоб установити мову” [11, с. 33]; саме через мовлення відбувається об’єктивне існування мови.

Л. С. Виготський зазначав, що ми завжди мислимо мовою, а отже, під час мислення відбувається розмова із самим собою [1, с. 205]. О. О. Потебня вважав, що мова змінюється на всіх етапах розвитку суспільства і її розвиток зумовлений удосконаленням індивідуального людського мислення. Йому належить вислів про те, що мова – це безперервний процес діяльності, покликаний перетворити набір звуків у реалізацію думки; це своєрідний орган, що створює думку.

К. М. Плиско слушно зауважує, що мова виконує надзвичайно важливі соціально-психологічні функції оформлення думки та комунікації, тому “основними закономірностями процесу навчання мови є: 1) опора на лінгвістичну специфіку мови; 2) опора на єдність мови і мислення; 3) опора на єдність мови і мовлення; 4) опора на єдність мовлення і мислення” [8, с. 31].

Оскільки мову розуміємо як “соціально значущий код і правила його функціонування, що закріплені у свідомості людей” [10, с. 10], а мовлення – як практичну реалізацію мовної системи в певному комунікативному акті, то можемо з упевненістю говорити, що ці категорії доповнюють одна одну, утворюючи єдине ціле. Об’єктом вивчення загальної психології, а отже, психолінгвістики, є процес породження мовлення, що трактується як вербалізація думки, її опредметнення за допомогою виражальних засобів мови. Цей психічний процес послуговується мовою – засобом “збагачення, розвитку і реалізації мовлення кожної особистості”; системою “словесних знаків, які використовуються як форма існування, засіб засвоєння і передавання суспільно-історичного досвіду людства” [9, с. 18], соціальним явищем, яким можна оволодіти лише в процесі соціальної взаємодії з іншими людьми. Мова є найважливішим чинником соціалізації особистості (процесу адаптації до особливостей соціального середовища, що полягає в набутті здатності до співробітництва з іншими членами суспільства); за її допомогою люди не лише обмінюються інформацією, передають багатолітній досвід, а й через процес комунікації налагоджують будь-які стосунки. У спілкуванні формуються й реалізуються пізнавальні можливості особистості, її самоусвідомлення й самооцінка, а також ставлення до інших членів суспільства. Результативним, на думку О. О. Леонтєва, акт спілкування може бути за умов наявності в комуніканта певної системи вмінь, до яких науковець зарахував: а) уміння швидко орієнтуватися в змінних умовах цього процесу; б) правильно планувати своє мовлення й добирати відповідний зміст висловлювання; в) використовувати адекватні меті й ситуації мовлення засоби мови; г) забезпечувати зворотній зв’язок [3]. Несформованість будь-якого із названих умінь науковець уважав запорукою неуспіху мовленнєвої діяльності адресата й адресанта.

О. А. Кучерук визначила, що структуру повного циклу мовленнєвого акту складають такі елементи:

- 1) мислення підготовка висловлювання з урахуванням ситуаційних і мотиваційних чинників;
- 2) породження висловлювання, адресування його мовцем;
- 3) сприймання й розуміння мовлення слухачем;

4) зворотний зв’язок, невербальна чи вербальна дія (вчинок, словесна відповідь) і її результат. Саме тому науковець психічні процеси породження й сприймання мовлення визначає основою комунікації [4, с. 78].

Рис. 1. Модель ефективної взаємодії учасників комунікативного акту

Беручи за основу запропоновану М. Й. Криській схему процесу породження висловлювань, створюємо власну модель ефективної взаємодії між учасниками комунікації (див.: рис. 1). В основі запропонованої моделі – взаємодія адресанта й адресата, породження мовленнєвої діяльності яких проходить певні етапи. З-поміж них виокремлюємо виникнення комунікативної потреби, що переростає в ціль спілкування; на основі мотиваційного компонента формується зміст висловлювання, ефективність якого забезпечує орієнтація на мовну, мовленнєву та комунікативну компетентність одержувача інформації, тобто відбувається вибір стилю і типу мовлення, а також добір адекватних мовних засобів. Виконані операції створюють безпосереднє висловлювання. У цей момент вмикаються механізми мовленнєвої діяльності адресата, що передбачають сприйняття й розуміння повідомлюваного. Після свідомого засвоєння переданої інформації відбувається зворотна взаємодія, під час якої адресат стає адресантом, а адресант – адресатом. Коло між-особистісної взаємодії під час комунікативного акту повторюється знову.

Оскільки мовлення реалізується в різних формах (зовнішній, внутрішній, монологічній, діалогічній, усній і письмовій), то воно постає як спосіб мислення і спілкування, як носій свідомості й пам'яті, бо “поза словом немає жодної думки, а звідси – пошуки слова – це пошуки думки” [5, с. 3].

Т. В. Симоненко ґрунтовно дослідила питання залежності мовної підготовки студентів-філологів від “здібності до мови”, на чому наполягали М. М. Гохлернер та Г. В. Ейгер. Науковці наголошували на тому, що професійна підготовка компетентної мовної особистості можлива за умов яскраво розвиненої вербальної пам'яті, імітаційних мовленнєвих здібностей на фонетичному, лексичному, граматичному і стилістичному рівнях та ін. Услід за О. О. Леонтьєвим, Т. В. Симоненко заперечує цю думку, стверджуючи, що психологічного підґрунтя наявності “здібності до мови” немає, а професійна підготовка вчителів-словесників “не передбачає врахування такої характеристики індивідуальних рис студента”, саме тому не тільки можливо, а й потрібно розвивати під час початково-виховного процесу здібності внутрішнього та зовнішнього нормативного мовлення кожної особистості [11, с. 32–33].

Слід усвідомити, що навчання мови супроводжується розвитком мовленнєвої діяльності, засобом якої і є сама мова. Тому професійна підготовка лінгвістів визначається навчанням “діяти мовленнєво”, кінцевим результатом чого буде вміння породжувати і сприймати тексти різних стилів і жанрів, а також сам дидактичний дискурс [там же, с. 35].

Теорія мовленнєвої діяльності Л. С. Виготського ґрунтується на твердженні, що мовлення є одним із видів психічної діяльності людини, а тому її слід навчати з урахуванням специфіки психічних процесів. Оскільки мовлення типологізовано на внутрішнє та зовнішнє, то слід сказати, що перше є своєрідним етапом планування мовленнєвої діяльності на рівні створення мовленнєвих (комунікативних) моделей, друге – їх матеріальним наповненням граматичним змістом (конкретними вербальними одиницями – словами, синтаксичними конструкціями тощо). Зовнішнє мовлення реалізується у двох формах – усній та писемній, кожна з яких має свою специфіку; у сукупності з певними умовами вони можуть становити дискурс. Зв'язок між цими формами є надзвичайно тісним, оскільки в їхній основі лежать однотипні психічні процеси породження мовлення, але усне є первинним щодо писемного і характеризується наявністю паралінгвістичних засобів (міміки, жестів тощо), які часто є факультативними, та певних фізичних особливостей – темпу мовлення, тембру голосу, тональності та ін.; а головне – усне мовлення педагога-словесника, що є взірцем мовленнєвої діяльності для школярів, повинне відповідати літературним нормам. Що ж стосується писемного мовлення, то йому притаманні підготовленість, статичність, а тому, як стверджує В. А. Федчик, “навичка викладу своїх думок письмово – складніша мовленнєва навичка, що потребує спеціального навчання”; його перевагою є “фіксованість, що дає можливість повторно звертатися до нього для аналізу, перетворення, запам'ятовування з метою відтворення” [13].

І. О. Синиця, ґрунтовно дослідивши питання породження мовлення, стверджує, що причинами виникнення помилок у процесі мовленнєвої діяльності є недостатньо сформована навичка контролювати його, а звідси – неусвідомлення помилок як порушення норми. Тому правильне, доречне й досконале мовлення потребує не лише наявності відповідних знань, умінь і навичок, але й певних вольових зусиль особистості застосовувати їх на практиці та фіксувати відхилення від мовних норм.

Мовленнєва діяльність супроводжується мисленнєвими діями (основним видом розумових дій) і відбувається через такі психічні процеси, як сприйняття, увага, породження мовлення, що відіграють важливу роль у процесі навчальної діяльності, зокрема – формування комунікативної компетентності майбутніх педагогів-словесників. А тому вбачаємо перспективу в дослідженні особливостей формування мовленнєвих здібностей студентів-філологів під час вивчення фахових дисциплін, зокрема курсу “Сучасна українська літературна мова”.

Література:

1. Выготский Л. С. Педагогическая психология / Л. С. Выготский ; под ред. В. В. Давыдова. – М. : Педагогика, 1991. – 480 с.
2. Закон України “Про вищу освіту” [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2984-14/print1157311622966330>.

3. Криськів М. Й. Культура мовлення як умова успішного спілкування [Електронний ресурс] / Криськів М. Й. // Педагогічний дискурс. – 2011. – Випуск 9. – С. 186–191. – Режим доступу : http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/peddysk/2011_9/kgyskiv.pdf.
4. Кучерук О. А. Методи формування комунікативної компетентності в процесі дидактичного дискурсу [Електронний ресурс] / Кучерук О. А. // Вісник Житомирського державного університету. – Житомир, 2010. – Випуск 53. Педагогічні науки. – С. 77–81. – Режим доступу : http://eprints.zu.edu.ua/4578/1/vip_53_15.pdf.
5. Онуфрієнко Г. Навчальний тлумачний словник лінгвістичних термінів (90 терміноодиниць) / Онуфрієнко Г., Таранова Н. ; за ред. Г. С. Онуфрієнко. – Запоріжжя : ЗІОІ МВС України, 1998. – 53 с.
6. Пасинок В. Г. Теорія та методика мовної підготовки вчителя в університеті / В. Г. Пасинок. – Х. : Основа, 1998. – 308 с.
7. Пехота О. М. Сучасні підходи до педагогічної підготовки вчителя іноземної мови: концепція, зміст, модель, перспективи розвитку [Електронний ресурс] / Пехота О. М. // Наукові праці. – С. 47–52. – Режим доступу : <http://lib.chdu.edu.ua/pdf/naukraci/pedagogika/2002/20-7-9.pdf>.
8. Плиско К. М. Викладання синтаксису української мови / Катерина Плиско. – К. : “Рад. школа”, 1978. – 184 с.
9. Подлевська Н. Формування культури спілкування в учнів 5–6 класів методами інтерактивного навчання / Н. В. Подлевська // Українська мова і література в школі. – 2005. – № 4. – С. 10–13.
10. Селіверстова Л. Лінгвістична та психологічна основа навчання української мови як іноземної [Електронний ресурс] / Лариса Селіверстова // Теорія і практика викладання української мови як іноземної. – 2007. – Вип. 2. – С. 8–13. – Режим доступу до журн. : www.franko.lviv.ua/faculty/Filol.
11. Симоненко Т. В. Теорія і практика формування професійної мовнокомунікативної компетенції студентів філологічних факультетів : [монографія] / Тетяна Симоненко. – Черкаси : Вид. Вовчок О. Ю., 2006. – 328 с.
12. Скрипченко О. В. Психолого-педагогічні основи навчання : [навчальний посібник для викладачів психології і педагогіки, аспірантів, студентів педагогічних навчальних закладів та курсантів військових училищ] / О. В. Скрипченко, О. С. Падалка, Л. О. Скрипченко. – К. : Український центр духовної культури, 2005. – 712 с.
13. Федчик В. А. Теорія мовленнєвої діяльності як основа методики розвитку мовлення [Електронний ресурс] / В. А. Федчик. – Режим доступу : http://www.rusnauka.com/22_NIOBG_2007/Philologia/25160.doc.htm.
14. Хрестоматія з української класичної педагогіки: К. Ушинський, С. Русова, А. Макаренко, Г. Ващенко, В. Сухомлинський : [навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / уклад. В. П. Кравець, О. І. Мешко]. – К. : Грамота, 2008. – 768 с.